309sk29A

29

भारतीयसंस्कृतौ संस्काराः

भारतीयसंस्कृतिः प्राचीनतमा। तत्र कारणं किम्? कारणमस्ति वेदोपनिषत् पुराणादिग्रन्थेषु विद्यमानः प्राचीनतमः ज्ञानराशिः। तस्मात् ज्ञानराशेः कारणादेव भारतीयसंस्कृतेः श्रेष्ठत्वम् अद्यापि संसारे सर्वेषां मनो हरति। भारतीयानां जीवनं विविधैः संस्कारैः परिष्कृतं भवति। संस्कृतभाषया भारतीयसंस्कृतेः सुसम्बद्धतापि चिरकालीना गौरवमयी च। संस्कारैः परिष्कृतं जीवनं पुरुषार्थचतुष्टयमाध्यमेन कथं सफलं भवेत् इति एव अस्मिन् पाठे जानीमः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- जीवनदर्शनं स्पष्टीकुर्वन् पुरुषार्थचतुष्टयं वर्णयितुं शक्ष्यति;
- धर्मशब्दस्य व्यापकम् अर्थं लेखितुं शक्ष्यति;
- षोडशसंस्काराणां नामानि लेखिष्यति;
- भारतीयजीवनपद्धतेः वैज्ञानिकतां स्पष्टीकरिष्यति;

क्रियाकलापः

1. निम्नलिखितचित्रेषु कस्मिन् चित्रे कः संस्कारः दृश्यते इति अधोदत्ते रिक्तस्थाने (क ख ग इत्यादिक्रमेण) लिखतु –

29.1

29.2

29.3

29.4

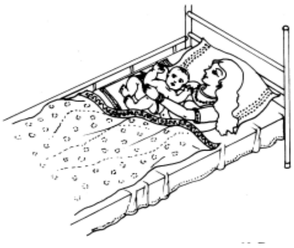

29.5

29.6

(क) विद्यारंभसंस्कार : ————————————————

(ख) विवाहसंस्कार : ————————————————

(ग) कर्णवेधसंस्कार : ————————————————

(घ) अन्नप्राशनसंस्कार : ————————————————

(ङ) मुंडनसंस्कार : ————————————————

(च) जातकर्मसंस्कारः ————————————————

2. निम्नलिखितेषु कः संस्कारः बाल्यावस्थायां न भवति, रिक्तस्थाने तस्य नाम लिखतु –

(क) नामकरणम् ————————————————

(ख) उपनयनम् ————————————————

(ग) विवाहसंस्कारः ————————————————

29.1 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

भवन्तः जानन्ति यत् साहित्यं समाजस्य दर्पणः भवति। भारतीयसमाजस्य जीवनपद्धतेः वैशिष्ट्यं संस्कृतवाङ्मये सुनिबद्धम् अस्ति। संस्कृतवाङ्मये एव भारतीयसंस्कृतेः विस्तृतं विवरणं वर्तते।

किं भवद्भिः कदापि चिन्तितं यत् केयं संस्कृतिः? समाजस्य जीवन–यापनविधिः, आचाराः विचाराः, चिंतनं, कर्माणि इत्यादिकं सर्वं सम्मिलितरूपेण संस्कृतिः इति कथ्यते। भारतस्य संस्कृतिः मानवसंस्कृतिः वर्तते। स्व–संस्कृतिकारणादेव भारतं जगति गौरवपूर्णं पदं धत्ते। भारतीयसंस्कृतेः उपादेयता कियती व्यापिका आसीत् इति मनुस्मृतेः अनेन श्लोकेन ज्ञायते –

शब्दार्थाः
धत्ते–धारण करता है,
उपादेयता – उपयागिता,
सकाशात् – पास से,
अग्रजन्मनः– पहले जन्म लेने वाले को।
शिक्षेरन् – सीखें,
अक्षुण्णा – जो नष्ट न हुई।
विप्लवाः क्रांति उपद्रव।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।।

भारतीयसंस्कृतेः व्यवस्थितरूपं वैदिकयुगे प्राप्यते। अस्यां संस्कृतौ जीवनं प्रति वैज्ञानिकदृष्टिकोणस्य आध्यात्मिकप्रवृत्तेश्च अद्भुतः समन्वयः दृश्यते। यद्यपि परिवर्तनशीले अस्मिन् जगति सर्वत्र सामाजिक–आर्थिक–विप्लवाः जायमानाः सन्ति किंतु भारतीय संस्कृतिः अद्यापि अक्षुण्णा अस्ति।

29.2 भारतीयसंस्कृतेः विशेषताः

भेदेषु अभेदः

भारतीयसंस्कृतिः विभिन्नधर्मभाषाजाति–जनजातीनां सागरः इव वर्तते। अनेकासु भिन्नतासु अपि अत्र समरसता विराजते। अनेकसंस्कृतीनाम् आक्रमणं प्रसह्य अपि भारतीयसंस्कृतिः तथैव गौरवं धत्ते।

भारतीयसंस्कृतौ मानवस्य शारीरिक मानसिक–आध्यात्मिकपक्षाणां विश्लेषणं प्राप्यते। अत्र वर्णव्यवस्था–पुरुषार्थचतुष्टय–आश्रमव्यवस्थासु जीवनस्य सर्वे पक्षाः प्रस्तुताः सन्ति।

आत्मनः नित्यता पुनर्जन्मसिद्धान्तश्च

भारतीयसंस्कृतौ शरीरम् अतिरिच्य आत्मनः सत्ता अपि स्वीक्रियते। आत्मा अजरः अमरः च अस्ति। केवलं

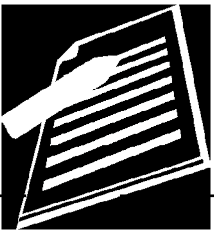

शरीरं नश्यति। देहस्य मृत्योः अनन्तरं आत्मनः अपरशरीरग्रहणं 'पुनर्जन्म' कथ्यते। एषः पुनर्जन्म–सिद्धान्तः भारतीयसंस्कृतेः अपरा विशिष्टता वर्तते। कर्मणाम् अनुसारमेव मानवस्य अग्रिमं जन्म (पुनर्जन्म) भवति। तत्र सत्कर्मभिः सुफलानि, दुष्कर्मभिः च कुफलानि प्राप्यन्ते।

धर्मस्य प्राधान्यम्

यथा भोजनवस्त्रादिभिः शरीरस्य पोषणं रक्षणम् अस्माकं कर्तव्यं भवति तथैव 'धर्म' इत्याख्यैः सदाचारादिभिः अस्माभिः आत्मनः उन्नतिः करणीया। धर्मस्य नाम भवद्भिः बहुधा श्रुतं भवेत्। धर्मस्य विषये उक्तमस्ति–

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः।"

अर्थात् यैः आचरणैः लोकस्य आत्मनः च अभ्युदयः कल्याणं स्यात् – स एव धर्मः। धर्मेण अर्थः कामः च सिद्ध्यतः। तेन एव च अन्ते मोक्षमपि लभ्येत। अतः भारतीयसंस्कृतौ धर्म एव सर्वेषां मूलम् अस्ति।

शब्दार्थाः

प्रसह्य – सहन करके,
समाहितान् – समावेश करना (समाविष्ट) संकेंद्रित, मिला लेना।,
पुरुषार्थ –धर्म अर्थ काम तथा मोक्ष ये चार पुरुषार्थ।
अतिरिच्य – अतिरिक्त, अलावा।
अभ्युदयः – लौकिक उन्नति।
निःश्रेयस्य – आत्मिक कल्याण (मोक्ष) की
आयाति – आता है।
प्रतिकूलम् – विपरीत विरुद्ध।
हेयः – त्याग करने योग्य।
दृश्यमान – दिखाई पड़ने वाला।
अपनीयते – हटा लिया जाता है/दूर कर दिया जाता है।
दाहकता – जलाने की शक्ति)
विलीयते – दूर हो जाती है।
क्षारः – राख।, द्रवत्वधर्मः पिघलाहट – घनत्वधर्मम – कठोरता को, ठोसपने को।, जहाति– छोड़ देता है।
सनातनः सदैव रहने वाला।
उद्भवः उत्पत्ति।
क्षमता– सामर्थ्य/शक्ति)

पुरुषार्थचतुष्टयम्

भारतीयसंस्कृतौ धर्मः, अर्थः, कामः मोक्षश्चेति चत्वारः पुरुषार्थाः सन्ति। पुरुषार्थाः कथम्? पुरुषैः अर्थ्यन्ते इष्यन्ते इति पुरुषार्थाः। एषु चतुर्षु धर्मः अर्थः कामः एते त्रयः पुरुषार्थाः साधनानि सन्ति मोक्षः च साध्यम् अस्ति।

सर्वे धर्माः समानाः

वस्तुतः धर्मस्य मूलसिद्धान्ताः सर्वेषु सम्प्रदायेषु समानाः एव सन्ति। तेषु यत्र तत्र दृश्यमानः यः कोऽपि भेदः उपलभ्यते, सः भेदः प्रक्रियासु एव भवति न तु सिद्धान्तेषु। सर्वेषां धर्माणां लक्ष्यम् एकमेवास्ति 'मानवता' इति। अत एव सर्वेषाम् कल्याणस्य कामना क्रियते।

भारतीयधर्मः सनातनः अस्ति। प्राचीनतमः ज्ञानराशिः वेदः अस्ति, तस्मात् एव अस्य धर्मस्य उद्भवः। वैयक्तिकाः आचाराः, सामाजिकव्यवहाराः, नीतयः, भावनागतविशेषताश्च अस्य धर्मस्य परिचायकाः सन्ति।

29.3 वर्णव्यवस्था

समाजं सुखदं शान्तिपूर्णं च विधातुम् अस्माकं संस्कृतौ व्यक्तीनां क्षमताः विलोक्य शास्त्रेषु वर्णव्यवस्थायाः विश्लेषणं लभ्यते। तत्र ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्रेति चतुर्णां वर्णानाम् उपक्रमे समाजस्य तत्कालीनव्यवस्थायाः निदर्शनं प्राप्यते।

शब्दार्थाः

जीवेम – जीवित रहें। शरदः वर्ष।
विभज्य– बांटकर।
निवृत्तिपरककर्मणाम् – मोक्षसम्बंधी कर्मों का

प्राचीनकाले चत्वारोऽपि वर्णाः मिलित्वा सहयोगेन समाजस्य संघटनं कुर्वन्ति स्म इति तत्र वैज्ञानिकं तथ्यं वर्तते। न कोऽपि वर्णः कस्मादपि हीनतरः हेयः वा आसीत्। एवमेव स्त्रीपुरुषौ अपि लोक–यात्रारूपरथस्य द्वे चक्रे इव गृहस्थजीवने संयुक्तौ आस्ताम्। वर्णव्यवस्था श्रमविभाजनस्य वैज्ञानिकं रूपम् आसीत् यत्र विभिन्नवर्णानां कृते विभिन्नकर्मणां दायित्वं प्रदत्तम् आसीत्।

आश्रमव्यवस्था

भारतीयसमाजस्य संरचनायां सर्वेषां वर्णानां जीवनकालः चतुर्षु भागेषु विभक्तः आसीत्। सामान्यतः 'जीवेम शरदः शतम्' इति कथनानुसारं मनुष्यस्य जीवनं चतुर्षु ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ–संन्यास आश्रमरूपभागेषु विभज्य आचारस्य विशिष्टानां नियमानां विधानं कृतमस्ति। एतान् नियमान् पालयन् मानवः शतं वर्षाणि जीवति। चत्वारि लक्ष्याणि यथा धर्मः (उचितः आचारः) अर्थः (आजीविका–प्राप्तिप्रयासः) कामः (सांसारिकेच्छा) मोक्षः (मुक्तिः) चतुर्षु आश्रमेषु क्रमशः प्राप्यन्ते। अनेन प्रकारेण पुरुषार्थाः आश्रमाः संस्काराश्च एते सर्वे परस्परं सम्बद्धाः सन्ति। आश्रमधर्माणाम् अनुपालनेन मनसः निर्मलता, पारिवारिक सुखशान्तिः, लौकिकसुखसौविध्यानि च प्राप्यन्ते।

जीवनस्य प्रथमे भागे ज्ञानप्राप्तिः द्वितीयभागे सांसारिकसुखवैभवप्राप्तिः, तृतीयभागे वानप्रस्थाश्रमे निवृत्तिपरक–कर्मणां निष्पादनम्, चतुर्थे सन्यासाश्रमे धर्मरूपसत्कर्मणां निष्पादनं मोक्षप्राप्तये भवति।

इत्थं मानवः आत्मनः शक्तीनां विकासाय स्वजीवनं चतुर्षु विभागेषु विभज्य स्वजीवनकाले एव पुरुषार्थान् साधयति।

प्रथमांशस्य सारांशः

साहित्यं समाजस्य दर्पणः संस्कृतेः वाहनं च भवति। समाजस्य जीवनयापनविधिः, आचाराः,विचाराः चिन्तनं कर्माणि इत्यादिकं सर्वं सम्मिलितरूपेण संस्कृतिः इति कथ्यते। भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपं वेदोपनिषत्पुराणादिग्रंथेषु प्राप्यते। भारतीयसंस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमासु संस्कृतिषु एका, यत्र वैज्ञानिकदृष्टिकोणस्य आध्यात्मिकभावस्य च समन्वयः लभ्यते। अत्र शरीरमतिरिच्य आत्मनः सत्ता विद्यते। शरीरस्य नाशानन्तरं आत्मा अपरं शरीरं गृह्णाति। अर्थात् तस्य पुनर्जन्म भवति। आत्मानम् उन्नतं विधातुं सदाचरणानि क्रियन्ते। सदाचरणाय 'धर्मः' प्रमुखः। धर्मेण अर्थः कामश्च सिद्ध्यतः। धर्मेण मोक्षः अपि प्राप्यते। एवं धर्मार्थकाममोक्षाः चत्वारः पुरुषार्थाः भारतीयसंस्कृतेः मूलविषयाः। तेषु धर्मः श्रेयोरूपः सनातनः भारतीयसमाजे विद्यते।

भारतीयसमाजे ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्रेति चत्वारः वर्णाः श्रमविभाजनस्य वैज्ञानिकं प्रारूपं प्रस्तुवन्ति। एवमेव मानवजीवनं ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ–सन्यासाश्रमरूपेषु चतुर्षु विभागेषु विभज्य शतवर्षात्मकजीवनस्य कल्पना कृता। इत्थं पुरुषार्थाः आश्रमाः संस्काराश्च सर्वे परस्परं सम्बद्धाः सन्ति। एवं हि मानवः जीवनस्य चतुर्षु भागेषु पुरुषार्थान् साधयति।

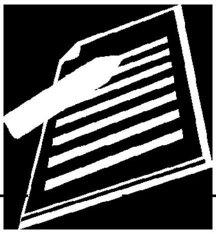

साहित्य समाज का दर्पण और संस्कृति का वाहक होता है। समाज की जीवनयापन–विधि, आचार, विचार, चिन्तन, कर्म ये सब सम्मिलित रूप से संस्कृति के रूप में जाने जाते हैं। भारतीयसंस्कृति का स्वरूप वेद–उपनिषत् – पुराणादि ग्रंथों में मिला है। भारतीयसंस्कृति विश्व की प्राचीनतम संस्कृतियों में से एक है, जिसमें वैज्ञानिकदृष्टिकोण और आध्यात्मिक भाव का समन्वय है। यहां शरीर के अतिरिक्त आत्मा की सत्ता स्वीकार की गई है। शरीर के नाश होने के बाद आत्मा दूसरा शरीर धारण कर लेती है। इस प्रकार पुनर्जन्म होता है। आत्मा को उन्नत करने के लिए अच्छे आचरण किये जाते हैं। सदाचरण के लिए धर्म प्रमुख है। धर्म से अर्थ और काम सिद्ध होते हैं। धर्म से मोक्ष भी मिलता है। उस प्रकार धर्म–अर्थ–काम–मोक्ष ये चारों पुरुषार्थ भारतीय संस्कृति के मूल तत्त्व हैं। इनमें धर्म का कल्याणकारी रूप है।

भारतीय समाज में प्रचलित संस्कृति में ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र ये चार वर्ण श्रमविभाजन का वैज्ञानिक रूप प्रस्तुत करते हैं। इसी प्रकार मानवजीवन को ब्रह्मचर्य गृहस्थ–वानप्रस्थ–सन्यास इन चार आश्रमरूप भागों में बांटकर सौ वर्ष के जीवन की कल्पना की गई है। इस तरह पुरुषार्थ, आश्रम, और संस्कार ये सभी परस्पर सम्बद्ध हैं। इस प्रकार मनुष्य जीवन के चारों भागों में पुरुषार्थों को साधता है।

पाठगतप्रश्नाः 29.1

1. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत –
   (क) भारतीयसंस्कृतेः विस्तृतं चित्रणं कुत्र वर्तते?
   (ख) भारतस्य संस्कृतिः का वर्तते?
   (ग) कः अजरः अमरः च अस्ति?
   (घ) सत्कर्मभिः कीदृशानि फलानि प्राप्यन्ते?
   (ङ) आत्मानम् उन्नतं विधातुं क्रियमाणाः सदाचाराः किं कथ्यन्ते?
   (च) सर्वेषां धर्माणां लक्ष्यं किम् अस्ति?
   (छ) अग्नेः धर्मः किम् अस्ति?
   (ज) ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्रेति चत्वारः केन नाम्ना ज्ञायन्ते?
   (झ) वर्णव्यवस्था कस्य वैज्ञानिकरूपम् आसीत्?
   (ञ) भारतीयानां जीवनकालः कति आश्रमेषु विभक्तः?
   (ट) पुरुषार्थाः के?
2. अधोलिखितवाक्येषु शुद्धकथनं (√) इति चिह्नेन निर्दिशत –
   (क) भारतीयजीवनपद्धतेः वैशिष्ट्यं संस्कृतवाङ्मये सुनिबद्धमस्ति।
   (ख) भारतीयसंस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमा संस्कृतिः।

(ग) भारतीयसंस्कृतौ आश्रमव्यवस्था नास्ति।

(घ) शरीरं तिष्ठति किन्तु आत्मा नश्यति।

(ङ) यैः आचरणैः आत्मनः अभ्युदयः भवति सः धर्मः कथ्यते।

(च) पुरुषार्थाः प×च सन्ति।

(छ) स्त्रीपुरुषौ लोकयात्रारूपरथस्य द्वे चक्रे स्तः

3. रिक्तस्थानानि पूरयत –

(क) साहित्यं संस्कृते :—————— भवति।

(ख) भारतीयसंस्कृतिः———— अस्ति।

(ग) आत्मनः देहान्तरप्राप्तिः —————— कथ्यते।

(घ) यदा अग्नेः धर्मः विलीयते तदा सः ——— भवति।

(ङ) मानवः स्वजीवने ———— साधयति।

द्वितीयः अंशः

29.4 संस्काराः

दोषाणाम् अपाकरणं, मार्जनं संस्कारः कथ्यते। कस्यापि व्यक्तेः स्वरूपं प्रकाशयितुं तस्य शारीरिक–मानसिक–बौद्धिक परिष्काराय क्रियमाणाः क्रियाः संस्काराः कथ्यन्ते। मानवजीवनस्य विभिन्नेषु अवसरेषु क्रियमाणाः संस्काराः तं बाह्यरूपेण आन्तरिकरूपेण च पवित्रं कुर्वन्ति। तैः मानवे विलक्षणानाम् गुणानां प्रादुर्भावः भवति। तदा सः शुद्धः संस्कृतो भूत्वा योग्यः गुणी नागरिकः भवति। संस्कारविषये महर्षेः व्यासस्य इयम् उक्तिः प्रसिद्धा अस्ति –

शब्दार्थाः
अपाकरणम् – दूरकरना।
मार्जनम् – हटाना

अशुभं नश्यते सम्यक् शुभं हि प्रतिपद्यते।
कल्याणनिधिराख्यातः संस्कारः सर्वकर्मसु।।

भवन्तः जानन्ति यत् भवताम् अपि मुण्डनकर्णवेधादिसंस्काराः यथासमयम् अभिभावकैः कारिताः। यद्यपि धर्मग्रन्थेषु गृहयसूत्रेषु च अनेकेषां संस्काराणां विवरणं प्राप्यते किंतु तेषु सर्वाधिक–लोकप्रियानां षोडश संस्काराणां विषये अत्र वयं ज्ञास्यामः। ते च षोडश–संस्काराः सन्ति–गर्भाधानसंस्कारः, पुंसवनसंस्कारः,सीमन्तोन्नयनसंस्कारः, जातकर्मसंस्कारः, नामकरणसंस्कारः, निष्क्रमणसंस्कारः, अन्नप्राशनसंस्कारः, चूडाकरण (मुण्डन) संस्कारः, कर्णवेध–संस्कारः, विद्यारम्भसंस्कारः, उपनयनसंस्कारः, वेदारम्भसंस्कारः, केशान्तसंस्कारः, समावर्तनसंस्कारः, विवाहसंस्कारः, अन्त्येष्टि–संस्कारश्च।

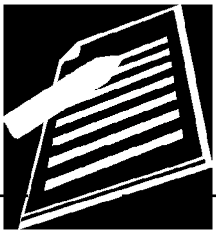

टिप्पणी

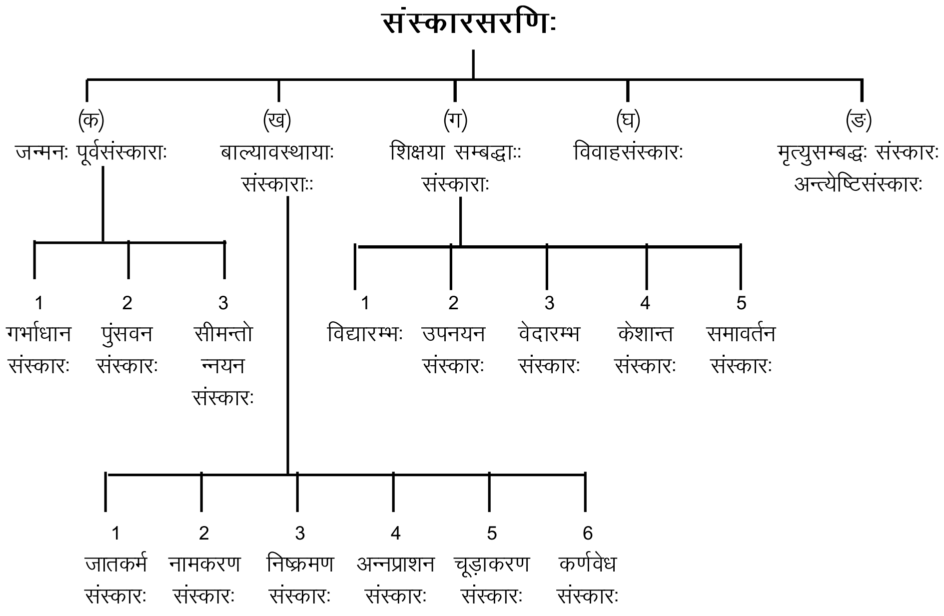

(क) जन्मनः पूर्वसंस्काराः

1. गर्भाधानसंस्कारः

संतानप्राप्तेः लालसया शास्त्रविधिम् अनुसृत्य स्त्री–पुरुषाभ्यां गर्भाधानं क्रियते। सविधि क्रियमाणः एषः संस्कारः सन्ततेः उत्कर्षाय भवति।

शब्दार्थाः
उत्कर्षाय – उन्नति के लिए
विकृतचेतसः – विकार युक्त चित्त वाले। मदान्विताः – अहंकार आदि मदों से युक्त
अर्भकाणाम् – बच्चों का
दायरूपेण बपौती के रूप में)

पितृ–ऋणस्य अपाकरणाय योग्यसन्ततिः आवश्यकी इति भावनया एव भारतीयसंस्कृतौ अस्य–संस्कारस्य परम्परा विद्यते। गुणिनं सन्ततिं प्राप्तुं रजोदर्शनानन्तरं निर्धारित–रात्रिषु एषः संस्कारः क्रियते। तत्र संतुलित–भोजनस्य महत्त्वं वर्तते।

भवन्तः जानन्ति यत् आधुनिके काले सन्ततिनिरोधाय अनेके कृत्रिमोपायाः विधीयन्ते, किन्तु अस्माकं संस्कृतौ तु गुणिनः संतानस्य उत्पत्त्यै संयमपूर्वकं गर्भाधान–संस्कारः क्रियते न तु भोगलिप्सया। सः एव सन्ततिनिरोधस्य उपायः।

महात्मगान्धिना अपि स्व आत्मकथायाम् उक्तम् यत् अर्भकाणां शिक्षा मातुः उदरात् एव प्रारभ्यते। गर्भाधानवेलायां मातुः–पितुश्च शरीरमानसयोः ये स्थिती भवतः तयोः प्रभावः बालके भवति। गर्भकाले पित्रोः आहारविहारयो प्रभावः अपि जायमाने शिशौ पतति। वर्तमान–काले एतस्य संस्कारस्य अभावे प्रायः जनाः विकृतचेतसः मदान्विताश्च भवन्ति, तादृशीः एव सन्ततीः जनयन्ति। पश्चात् दुःखिनः भवन्ति। अतः एषः संस्कारः यथाविधि एव कार्यः।

2. पुंसवनसंस्कारः

पुमान् सूयते येन कर्मणा तत् पुंसवनम् इति। गर्भधारणस्य तृतीये मासे पुरुषसन्ततेः लाभार्थं पुरा पुंसवनसंस्कारस्य विधानमासीत्। यद्यपि पुत्रप्राप्तये प्रायः जनानां मनसि महती इच्छा वर्तते परंतु अद्यत्वे सर्वासां पुत्रपुत्रीसन्ततीनां समानं महत्त्वम् अस्ति। गृह्यसूत्रानुसारं होमादिकं विधाय अस्मिन् संस्कारे देवताः प्रार्थ्यन्ते। गर्भिण्याः कृते प्राकृतिकौषधीनां सेवनस्यापि तत्र विधानमस्ति। विविधभोज्यनियमानां पालनेन वीरसन्ततेः प्राप्तये कामना करणीया आसीत्। कन्या वा उत्पद्येत पुत्रो वा, संस्कारपूता संततिः प्रशंसनीया भवति। भ्रूणहत्या निन्दनीया। भारते नारीणां सदा आदरः अभवत्। अतः कन्या सन्ततिः अपि काम्या एव।

3. सीमन्तोन्नयनः संस्कारः

अस्मिन् संस्कारे प्रथमगर्भस्य समये षष्ठे अष्टमे वा मासे स्त्रीणां केशपाशमध्ये द्वावपि भागौ विभज्य सीमारेखा क्रियते। 'सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिः।' इति वचनानुसारं शुभदिने पतिः गर्भिण्याः पत्न्याः सीमन्तम् उन्नतं कृत्वा केशप्रसाधनं करोति। विभक्ते सीमन्ते स्नुहीकण्टकस्य स्पर्शनस्य विधानमस्ति। सोमदेवतायाः मन्त्रादिभिः स्तुतिं विधाय अनुकूलतां प्राप्तुं प्रयासः क्रियते येन गर्भपातस्य आशङ्का नश्येत।

शब्दार्थाः
गर्भिण्याः – गर्भ धारण करने वाली के।
केशपाशमध्ये – बालों के बीच में।
स्नुहीकण्टकस्य – स्नुही (स्याही) नामक पक्षी के काँटे का।
आशङ्काम् – सन्देह को – निवारयितुम् – दूर करने के लिए

ख. बाल्यावस्थायाः संस्काराः

1. जातकर्मसंस्कारः

सन्ततेः जन्मानन्तरं जातकर्मसंस्कारः क्रियते। जातकस्य मेधाबलम् आयुर्बलं वर्धयितुम् एषः संस्कारः क्रियते। नालच्छेदात् पूर्वं सुवर्णद्वारा दधिघृतमधूनि संमेल्य नवजातस्य जिह्वायां लेहनाय प्रदीयते। अनेन नवजाते शिशौ बलाधानस्य कल्पना क्रियते। नवजातस्य भविष्यजीवनं मंगलमयं स्यादित्यभिप्रायेण जातकर्मसंस्कारः क्रियते।

2. नामकरणसंस्कारः

गृहे सन्ततेः जन्मकारणात् दशदिनपर्यन्तं जननाशौचः भवति। अतः एकादशे दिने अथवा द्वादशे दिने शुभे दिने वा नवजातस्य नामकरणसंस्कारस्य विधानम् अस्ति। कुलदेवतां संपूज्य जन्मनक्षत्राधारितम् अक्षरं चित्वा मधुसिक्तया दूर्वया शिशोः ओष्ठे नाम लिख्यते। नूतनवस्त्रैः माता शिशुः च अलंक्रियेते। व्यवहारे उपयोगार्थं तस्मै अन्यत् भिन्नं नाम दीयते।

शब्दार्थाः
द्रव्यदानम् – धनराशि का दान।
मेधाबलम् – बुद्धि के बल को।
जननाशौचः– जन्म होने के कारण हुई अपवित्रता।
चित्वा – चुनकर
दूर्वया – दूब से
मधुसिक्तया – शहद से लिप्त के द्वारा
नोपयुज्यते – उपयोग नहीं किया जाता है

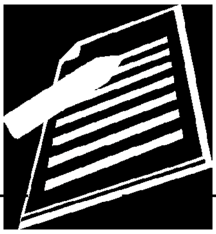

द्वितीयांशस्य सारांशः

दोषाणाम् अपाकरणाय भारतीयसमाजे मानवानां संस्काराः क्रियन्ते। संस्कारैः शुद्धीकरणं भवति। शुद्धीकरणात् दुर्गुणानाम् अपाकरणम् भवति। तदनन्तरं मानवः समाजस्य योग्यः नागरिकः भवति। शुद्धयै धार्मिक–क्रियाः क्रियन्ते, संस्काराः विधीयन्ते। एतेषां संस्काराणां विवरणं धर्मशास्त्रेषु गृह्यसूत्रेषु च प्राप्यते।

एषु संस्कारेषु त्रयः संस्काराः जन्मनः प्राक् भवन्ति। षड्संस्काराः बाल्यावस्थायां क्रियन्ते। प×च संस्काराः सन्ति शिक्षासम्बन्धिनः। एकः संस्कारः अस्ति आश्रमसम्बन्धी, एकश्च अन्त्येष्टि–संस्कारः मृत्योरनन्तरं भवति।

दोषों को दूर करने के लिए भारतीय समाज में लोगों के संस्कार किए जाते हैं। संस्कार का अर्थ शुद्धीकरण होता है। शुद्धीकरण से दुर्गुणों का नाश होता है तभी मनुष्य समाज के लिए योग्य नागरिक बनता है। शुद्धीकरण के लिए धार्मिक क्रियाओं द्वारा संस्कार किए जाते हैं।

संस्कारों में तीन संस्कार जन्म से पहले होते हैं। सात संस्कार बचपन में किए जाते हैं। चार संस्कार शिक्षा से संबद्ध हैं। एक संस्कार आश्रम व्यवस्था से संबद्ध है। एक मृत्यु के पश्चात् किया जाता है।

पाठगतप्रश्नाः 29.2

1. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकशब्देन लिखत
   (क) दोषाणाम् अपाकरणं कथं भवति?
   (ख) गृहसम्बन्धिविधिविधानानां वर्णनं केषु ग्रन्थेषु प्राप्यते?
   (ग) संस्काराः कतिसंख्याकाः भवन्ति?
   (घ) सन्ततेः उत्पादनात् कस्य ऋणस्य अपाकरणं भवति?
   (ङ) पुंसवनसंस्कारः किमर्थं क्रियते?
   (च) सीमान्तम् उन्नतं कर्तुं कः संस्कारः विधीयते?
   (छ) कस्य जातकर्मसंस्कारः क्रियते?
   (ज) नामकरणसंस्कारः कस्मिन् दिने क्रियते?
2. अधोलिखितवाक्यानां सम्मुखे शुद्धकथनस्य कृते (✓) इति चिह्नेन अशुद्धकथनस्य कृते (×) इति चिह्नेन च निर्दिशत
   (क) संस्कारेण दोषाणां संग्रहः भवति। ————
   (ख) संस्कृतो भूत्वा पदार्थः उपयोगाय योग्यः भवति। ————

(ग) संस्कारैः गुणानां प्रादुर्भावः भवति। ------

(घ). सन्ततिप्राप्तये गर्भाधानसंस्कारः क्रियते।-------

(ङ) भारतीयसंस्कृतौ संस्कारैः गुणिनः सन्ततेः उत्पत्त्यै सन्ततिनिरोधाय च उपायाः सन्ति।

(च) पुमान् सूयते येन कर्मणा तत् पुंसवनसंस्कारः कथ्यते।-----

(छ) अद्यत्वे पुत्र पुत्रीसन्ततीनां सर्वासां समानं महत्त्वम् अस्ति।

(ज) गर्भिण्याः सीमन्तोन्नयनसंस्कारं काऽपि नारी करोति।------

(झ) जातकस्य मेधाबलं वर्धयितुं जातकर्मसंस्कारः क्रियते।-------

(ञ) गृहे दशदिनपर्यन्तं जननाशौचः भवति।

3. रिक्तस्थानानानि पूरयत–

(क) दोषाणाम् ------------ संस्कारः कथ्यते।

(ख) भारतीयसमाजे ------------ संख्याकाः संस्काराः विद्यन्ते।

(ग) शिशौः जन्मकालिक केशानां कर्त्तनं------------ संस्कारे भवति।

(घ) सीमन्तोन्नयनसंस्कारे स्त्रीणां ------------ सीमारेखा क्रियते।

(ङ) जातकस्य मेधाबलं आयुर्बलं च वर्धयितुं ------------ संस्कारः क्रियते।

(च) नामकरणसंस्कारः ------------ दिने भवति।

तृतीयः अंशः

3. निष्क्रमण–संस्कारः

नवजातशिशोः यस्मिन् गृहे जन्म भवति तस्मात् निष्क्रमणाय निष्क्रमण–संस्कारः क्रियते। शिशोः अतिसुकुमारतायाः अवस्था भवति। तस्य अङ्गप्रत्यङ्गानि कोमलानि भवन्ति। शीतोष्णयोः तस्य सुकुमारशरीरे प्रतिकूलः प्रभावः न स्यात् तदर्थं शरीरे दृढ़तायाः आवश्यकता भवति। अत एव चत्वारिंशत् दिनानन्तरं निष्क्रमणसंस्कारः विधीयते। अद्यत्वे तु कतिपयदिनेष्वेव मातुः नवजातस्य च प्रसूतिगृहात् निष्क्रमणं भवति। शुभे दिने नवजातं बहिः निष्कास्य सूर्याय प्रणामस्य प्रथा अस्ति।

शब्दार्थाः

निष्क्रमणाय – निकलने के लिए।
शीतोष्णयोः – सर्दी और गर्मी के।
निष्कास्य – निकालकर।
मातृस्तन्यम् – माता का दूध
अन्नप्राशनम् – अन्न खिलाना

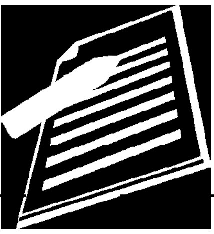

4. अन्नप्राशनसंस्कारः

गर्भाशये विद्यमाने सति मात्रा भुक्तेन भोजनादिरसेन गर्भस्थशिशोः पालनपोषणं भवति। जन्मानन्तरं मातृस्तन्यं तस्य आधारः भवति। परन्तु शरीरस्य रक्षायै अन्नस्य आश्रयणम् अनिवार्यं भवति। अन्नेनैव मनोभागस्य पुष्टिः भवति। अत एव अन्न–व्यवस्थां सुसंयतां विधातुम् षष्ठे मासे अन्नप्राशन–संस्कारः क्रियते। शिशुं नववस्त्रैः सुसज्जितं कृत्वा नूतनपात्रे पायसं तथा लवणमिश्रितम् अन्नं प्राशनाय तस्मै दीयते।

शब्दार्थाः
पायसम् – खीर को।
प्राशनाय – खाने के लिए।
चूड़ाकरणसंस्कार – केशों को काटने का संस्कार।
परिवादः दोषारोपण – निन्दा
परिहारार्थम् – दूर करने के लिए।
धारयित्वा – धारणा कराकर

5. चूडाकरण (मुण्डन) संस्कारः

नवजातस्य प्रथमे, तृतीये प×चमे वा वर्षे शुभे मुहूर्ते चूडाकरणसंस्कारः क्रियते। अस्मिन् संस्कारे जन्मकालिकस्य केशसमूहस्य अपनयनं क्रियते।

6. कर्णवेधसंस्कारः

कर्णवेधसंस्कारः अपि शिशोः तृतीये, प×चमे वर्षे वा विधीयते। 'भद्रं कर्णेभिः श्रृणुयाम देवाः' इति मन्त्रैः देवान् संप्रार्थ्य कर्णैः भद्रकल्याणमय–मंगल–युक्तायाः वाण्याः श्रवणं भवेत्, परनिन्दा, परिवादः अश्लीलादिशब्दाः श्रवणपथे प्रविष्टाः न स्युः इति प्रार्थनया एषः संस्कारः विधीयते। द्वयोः कर्णयोः पुटेषु छिद्रं विधाय शिशवे कर्णाभूषणं दीयते। सुश्रुतेन स्वकीये आयुर्वेदशास्त्रे लिखितम् यद् अन्त्रवृद्धिरोगस्य परिहारार्थं बाल्यकाले कर्णवेधः परमावश्यकः।

(ग) शिक्षया सम्बद्धाः संस्काराः

1. विद्यारम्भसंस्कारः

शिशोः तृतीये प×चमे वा वर्षे विद्यारम्भसंस्कारः क्रियते। शुभमुहर्त्ते तिथौ च कुलदेवतां, गणेशं, सरस्वतीं, च प्रणम्य शिशोः हस्ते लेखनीं धारयित्वा गुरुतुल्येन ज्ञानिना अक्षरारम्भः कार्यते।

2. उपनयनसंस्कारः

वेदस्य अध्ययनार्थं गुरोः समीपे येन कर्मणा नीयते सः संस्कारः उपनयनसंस्कारः इति नाम्ना प्रसिद्धः। अस्मिन् संस्कारे नवतन्तुभिः युक्तं सूत्रं 'यज्ञोपवीतम्' इति धार्यते। अस्मिन् सूर्यस्य आराधनायाः प्रधानता वर्तते। उपनयन–संस्कारः बुद्धेः विकासाय भवति। बुद्धेः विकासः सूर्यस्य आराधनया एव भवितुं शक्नोति। अग्निहोमादिकमपि अस्मिन् संस्कारे प्रधानमस्ति।

शब्दार्थाः
परिमार्जयति – शुद्ध कर देता है
पलाशवृक्षः – टेसू का पेड़
सम्पद्यते – सम्पन्न होता है
एकवर्षाभ्यन्तरे – एक वर्ष के अंदर
वटुः – ब्रह्मचारी
मेखला – कमर में बाँधे जाने वाली करधनी
कौपीन – लंगोटी
श्मश्रुकर्त्तनम् – दाढ़ी–मूँछ काटना।
वपनम् – बोना

पलाश–वृक्षः स्मरणशक्तेः वर्धनाय दृढ़ीकरणाय च सहायकः मन्यते। अत एव संस्कारे अस्मिन् पलाशदण्डधारणस्य विधानम् अस्ति।

3. वेदारम्भसंस्कारः

वेदारम्भसंस्कारः उपनयनेन सहैव अथवा उपनयनस्य द्वितीये दिने सम्पद्यते। आचार्यः गायत्रीमन्त्रस्य उपदेशं ददाति वटुश्च संयमितजीवनं यापयितुं प्रवृत्तः भवति। तदर्थम् आचार्यः वटवे मेखलां, दण्डं, कौपीनं च प्रददाति। एषः संस्कारः अद्यत्वे प्रायः पारम्परिक–गुरुकुलेषु एव विधीयते।

4. केशान्तसंस्कारः

चूड़ाकरणसंस्कारसदृशः एव अयं संस्कारः भवति। अस्मिन् संस्कारे केश–कर्त्तनेन सह प्रथमोत्पन्नश्मश्रुकर्त्तनम् अपि भवति तथा च केशानां श्मश्रोः च वपनं पृथिव्यां क्रियते।

5. समावर्तनसंस्कारः

समावर्तनसंस्कारः विद्याध्ययनसमाप्ते भवति। आचार्याय श्रद्धाशक्त्यनुसारं गुरुदक्षिणां प्रददाति। आचार्यः स्नातकाय शिष्याय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् आदेशं प्रददाति। गृहस्थजीवने अपि आचार्यः सत्य–धर्म–स्वाध्यायादि–पालनेन मातृ–पितृ–गुरूणां सत्कारपूर्वकं जीवनं यापयितुम् आदिशति – 'सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः' इति।

शब्दार्थाः

स्नातकः – शास्त्राध्ययन समाप्त करने वाला।
सवर्णया – अपने वर्ण की (स्त्री) के साथ
पा च भौतिके – पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश इन पांच तत्त्वों से निर्मित
अवशिष्यते – बच जाता

(घ) गृहस्थाश्रमसम्बद्धसंस्कारः

1. विवाहसंस्कारः

वेदवेदाङ्गानाम् अध्ययनं समाप्य विद्यां च प्राप्य गुरोः आज्ञया गुणवत्या सवर्णया च स्त्रिया सह विवाहं कृत्वा गृहस्थाश्रमे प्रवेशस्य विधानम् अस्मिन् संस्कारे भवति। अयं संस्कारः पुरुषाय स्त्रिये च द्वाभ्यामापि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति। शरीरयोः विभिन्नतायामपि द्वयोः आत्मा एकः भवति। स्त्रीपुरुषयोः मेलनम् एकः धार्मिकसंस्कारः अस्ति। अस्मिन् कामवासनाप्रवृत्तेः प्रमुखता न भवति अपितु संतानसूत्रस्य संचालनाय जीवनस्य विधानं भवति।

(ङ) मृत्युसम्बद्धः संस्कारः

अन्त्येष्टिसंस्कारः

पा×चभौतिके शरीरे अग्नितत्त्वम् प्राणरूपेण विद्यते। यदा अग्नितत्त्वं शरीरं त्यजति तदा

29.7

शरीरस्य सर्वाः क्रियाः शान्ताः भवन्ति। शरीरं केवलं शवमात्रमेव अवशिष्यते। भारतीयधर्मे आदिकालादेव प्रथा विद्यते यत् मृतकस्य शवः अग्नये समर्प्यते। शवः चितायां स्थापयते अग्निदेवः शरीरं भस्मीभूतं करोति। त्रिदिनानन्तरं भस्मीभूतशरीरस्य शेषाणि अस्थीनि एकत्रीक्रियन्ते, निकटस्थसागरे सरितायां वा प्रवाह्यन्ते। सामाजिकाः मृतकशरीरस्य आत्मनः मुक्तये प्रार्थयन्ति। अद्यत्वे विभिन्नेषु संप्रदायेषु अन्त्येष्टिसंस्कारस्य विभिन्नानि रूपाणि सन्ति। क्वचित् भूगर्भे शवं संस्थाप्य, क्वचित् जलमध्ये च संस्थाप्य अन्त्येष्टि–संस्कारः विधीयते।

तृतीयांशस्य सारांशः

बाल्यावस्थायाः संस्कारेषु जातकर्म–नामकरणसंस्कारानन्तरं जातकस्य प्रसूतिगृहात् निष्क्रमणं भवति। तदा–पर्यन्तं तस्य शरीरे बाह्यवातावरणं सोढुं शक्तिः उत्पद्यते। षष्ठे मासे तस्य अन्नप्राशनं विधीयते येन बालस्य शरीरम् अन्नेन पुष्येत। जन्मकाले तस्य शिरसः संस्कारः चूडाकरणसंस्कारनाम्ना भवति। तदुत्तरं श्रवणरोगापनयनार्थं श्रवणशक्तेः वृद्ध्यर्थञ्च कर्णवेधसंस्कारः क्रियते। तदनन्तरं तृतीये पञ्चमे वा वर्षे तस्य विद्यारम्भसंस्कारः विधीयते। शिक्षाग्रहणाय गुरोः आश्रमे तं नीत्वा पिता आचार्याय समर्पयति। तदैव तस्य उपनयनसंस्कारः विधीयते। तत्र तस्मै यज्ञोपवीतं दत्वा दैवीगुणैः संपूर्य विद्याध्ययनाय प्रवृत्तिः विधीयते। गुरोः आश्रमे एव तस्य वेदारम्भोऽपि जायते। तदुत्तरं केशान्तसंस्कारः गुरोः आश्रमे एव विधीयते। अन्ते च युवा सुशिक्षितो भूत्वा ब्रह्मचर्याश्रमं परित्यज्य गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुमुद्यतः भवति। तस्मिन् काले तस्य समावर्तनसंस्कारः भवति। गृहस्थोपयोगिभिः उपदेशैः आचार्यः तं गृहस्थाश्रमे धर्माचरणाय प्रवर्तयति।

समाजे गृहस्थधर्मोचितव्यवहाराय विवाहसंस्कारः तस्य च देहान्ते कुटुम्बिभिः अन्त्येष्टि संस्कारः सम्पद्यते।

बचपन के संस्कारों में जातकर्म–नामकरणसंस्कार के बाद जातक का प्रसूतिगृह से निष्क्रमण होता है। तब तक उसके शरीर में बाहरी वातावरण की शक्ति आ जाती है, छठे मास में उसका अन्नप्राशन किया जाता है जिससे बालक का शरीर अन्न से मजबूत हो सके। तब जन्म के समय सिर पर उगे बालों की जटा को हटाकर सिर का संस्कार किया जाता है, जिसे चूडाकरण संस्कार कहते हैं। कान के रोगों को दूर करने के लिए और सुनने की शक्ति बढ़ाने के लिए कर्ण–वेधसंस्कार किया जाता है। तीसरे या पांचवें वर्ष में उसका विधारम्भ संस्कार किया जाता है जिससे वह पढ़ना लिखना शुरु कर देता है। बाद में विधिपूर्वक शिक्षा ग्रहण करने के लिए उसे गुरु के आश्रम के उचित वातावरण में पहुंचा दिया जाता है। वहां उसका उपनयन संस्कार होता है। तदुपरांत उसे यज्ञोपवीत पहनाकर दैवीगुणों से युक्त कर अध्ययन में लगा दिया जाता है। गुरु के आश्रम में ही वह वेदारम्भ करता है। गुरु के आश्रम में ही उसका केशान्तसंस्कार

भी होता है। अंत में सुशिक्षित होकर युवा–स्नातक ब्रह्मचर्याश्रम छोड़कर गृहस्थाश्रम में प्रवेश करता है। उस समय आचार्य उसका समावर्तन संस्कार करके गृहस्थाश्रम में धर्माचरण के लिए उपदेश देता है।

स्नातक समाज में आकर विवाह संस्कार कर गृहस्थ के कर्त्तव्यों का पालन करता है। उपयुक्त आचरण करके वह अंत में अपने शरीर का त्याग करता है। कुटुम्बी जन उसके शरीर का अन्त्येष्टि संस्कार करते हैं।

पाठगतप्रश्नाः 29.3

1. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकशब्देन लिखत

(क) नवजातशिशोः प्रसूतिगृहात् निस्सारणे कः संस्कारः भवति?

(ख) अन्नप्राशनसंस्कारे बालकाय प्रथमं भोजनाय किं दीयते?

(ग) चूडाकरणसंस्कारस्य अपरं नाम किमस्ति?

(घ) श्रवणशक्तेः वृद्ध्यर्थं कः संस्कारः क्रियते?

(ङ) शिशोः विद्यारम्भसंस्कारः कस्मिन् वर्षे भवति?

(च) उपनयनसंस्कारे बालकः कुत्र नीयते?

(छ) समावर्तनसंस्कारः कदा भवति?

(ज) कः संस्कारः जीवनस्य पूर्णतायाः प्रतीकः अस्ति?

(झ) शरीरत्यागानन्तरं कः संस्कारः भवति?

2. अधोलिखितवाक्येषु शुद्धकथनं (√) इति चिह्नेन निर्दिशत –

(क) अधुना नवजातशिशोः चतुर्थे मासे निष्क्रमण–संस्कारस्य प्रथा लुप्ता जाता।

(ख) अन्नप्राशनेन शिशोः मनोभागस्य पुष्टिः न भवति।

(ग) चूड़ाकरणसंस्कारः तृतीये प×चमे वर्षे वा क्रियते।

(घ) द्वयोः कर्णयोः पुटेषु छिद्रं कर्णवेधसंस्कारे विधीयते।

(ङ) शिशोः विद्यारम्भसंस्कारः विद्यालये भवति।

(च) उपनयनसंस्कारे सूर्यस्य आराधनायाः प्रधानता वर्तते।

(छ) उपनयनसंस्कारः बालिकानां न भवति।

(ज) वेदारम्भसंस्कारः गुरुकुलेषु एव भवति।

(झ) समावर्तनसंस्कारे आचार्याय दक्षिणा दीयते।

(ञ) विवाहसंस्कारः सन्तानोत्पत्तये विधीयते।

3. रिक्तस्थानानि पूरयतः

(क) शिशोः जन्म यस्मिन् गृहे भवति तद्गृहं ——————— कथ्यते।

(ख) अन्नप्राशनसंस्कारे शिशवे —————————— दीयते।

(ग) चूडाकरणसंस्कारः ——————————— समूहस्य अपनयेन भवति।

(घ) कर्णवेधसंस्कारेण ————————— प्रतिरोधः भवति।

(ङ) विद्यारम्भसंस्कारः—————— वर्षे भवति।

(च) उपनयनसंस्कारे बालकाय————————— दीयते।

(छ) वेदारम्भसंस्कारे आचार्यः शिष्याय————————— ददाति।

(ज) यदा विद्यार्थी स्नातको भवति तदा —————————— संस्कारः भवति।

29.5 किम् अधिगतम्

- अस्माकं शारीरिक–मानसिकाध्यात्मिकाचरणानां रीतयः संस्कृतिनाम्ना ज्ञायन्ते।
- वेदोपनिषत्पुराणादिग्रन्थेषु विद्यमानः प्राचीनतमः ज्ञानराशिः भारतीयसंस्कृतिः।
- संस्कृतवाङ्मये निर्दिष्टैः संस्कारैः भारतीयानां जीवनं परिष्कृतम्।
- भारतीयसंस्कृतिः संस्कृतसाहित्ये प्रतिबिम्बिता।
- भारतीयसंस्कृतौ शरीरमतिरिच्य आत्मनः सत्ता वर्तते।
- शरीरे नष्टे आत्मा न नश्यति स च देहान्तरं प्राप्नोति।
- आत्मानम् उन्नतं कर्तुं सदाचाराः प्रमुखाः सदाचाराय च धर्मः प्रमुखः।
- धर्मार्थकाममोक्षाः भारतीयसंस्कृतेः मूलतत्त्वानि।
- ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेति चत्वारः वर्णाः श्रमविभाजनस्य वैज्ञानिकं रूपं प्रस्तुवन्ति।
- ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ–सन्यासेति चत्वारः आश्रमाः वर्तन्ते। एते आश्रमाः मानवजीवने विकासस्य क्रमिक–सोपानानि सन्ति।
- दोषाणाम् अपहारकाः संस्काराः भवन्ति।
- गर्भाधान–पुंसवन–सीमन्तोन्नयन–जातकर्म– नामकरण–निष्क्रमण–अन्नप्राशन – चूडाकरण – कर्णवेध–विद्यारंभ–उपनयन– वेदारम्भ– केशान्त–समावर्तन–विवाह– अन्त्येष्टि इति षोडशसंस्काराः सन्ति।
- संस्कारैः संस्कृतो भूत्वा मानवः समाजस्य राष्ट्रस्य योग्यः उपयोगी नागरिकः भूत्वा पुरुषार्थचतुष्टयं साधयति।

29.6 योग्यताविस्तारः

संस्काराः अधोलिखितानां जीवनमूल्यानाम् आधाराः सन्ति।

त्यागः, तपः, परोपकारः, निष्काम–कर्म, कर्त्तव्यनिष्ठा, धार्मिक–सहिष्णुता, समन्वयभावः, सत्यं शिवं सुन्दरम्, संयमः, अहिंसा, दानम्, संतोष, विश्वबन्धुत्वभावः, राष्ट्रियैकतायाः भावः।

29.7 पाठान्तप्रश्नाः

1. संस्कृतवाङ्मयस्य के ग्रन्थाः भारतीयसंस्कृतेः परिचयं प्रस्तुवन्ति?
2. धर्मस्य किं लक्षणम्?
3. चत्वारः वर्णाः के?
4. के चत्वारः आश्रमाः?
5. संस्कारस्य किं लक्षणम्?
6. संस्काराः कति सन्ति?
7. बाल्यावस्थायाः के संस्काराः सन्ति?
8. पुंसवनसंस्कारः कस्य भवति?
9. जननाशौचः कति दिनानां भवति?
10. मुण्डनसंस्कारः कदा भवति?
11. कर्णवेधसंस्कारेण किं भवति?
12. स्नातकस्य कः संस्कारः भवति?
13. भारतीयसंस्कृते विशिष्टताः प×चवाक्येषु लिखत।
14. वाक्यत्रयेण पुरुषार्थचतुष्टयं वर्णयत।
15. केषाि×चत् प×चसंस्काराणां महत्त्वं स्वशब्देषु लिखत।

29.8 उत्तराणि

क्रियाकलापः

1. च, क, ग, ड., घ, ख,   2. विवाहसंस्कारः

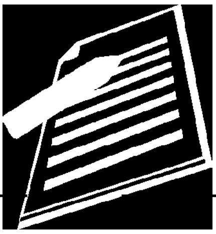

पाठगत प्रश्नाः

29.1

1. (क) संस्कृतवाङ्मये, (ख) मानव–संस्कृतिः (ग) आत्मा, (घ) सुफलानि, (ङ) धर्मः (च) मानवता (छ) दाहकता, (ज) वर्णाः (झ) श्रमविभाजनस्य, (ञ) चतुर्षु (ट) धर्मः, अर्थः कामः मोक्षश्च।
2. (क) √ (ख) √ (ग) × (घ) × (ङ) √

   (च) × (छ) √
3. (क) वाहनम् (ख) मानवसंस्कृतिः (ग) पुनर्जन्म (घ) क्षारः (ङ) पुरुषार्थान्

29.2

1. (क) संस्कारेण (ख) गृह्यसूत्रेषु (ग) षोडश (घ) पितृ–ऋणस्य (ङ) पुरुषसन्ततिप्राप्तये (च) सीमन्तोन्नयनम् (छ) नवजातशिशोः (ज) एकादशदिने
2. (क) × (ख) √ (ग) √ (घ) √ (ङ.) √

   (च) √ (छ) √ (ज) × (झ) √ (ञ) √

   (ट) √
3. (क) मार्जनम् (ख) षोडश (ग) चूडाकरण (घ) केशेषु (ङ) उपनयन (च) एकादशे

29.3

1. (क) निष्क्रमणसंस्कारः (ख) क्षीरम् (ग) मुण्डनसंस्कारः (घ) कर्णवेधः (ङ) तृतीये प×चमे वा वर्षे (च) गुरोः समीपे (छ) विद्याध्ययन समाप्तौ (ज) विवाहसंस्कारः (झ) अन्त्येष्टि संस्कारः
2. (क) √ (ख) × (ग) √ (घ) √ (ङ) × (च) √ (छ) √ (ज) √ (झ) √ (ञ) √
3. (क) प्रसूतिगृहम् (ख) पायसम् (ग) केशानाम् (घ) अन्त्रवृद्धिरोगस्य (ङ) तृतीये प×चमे वा (च) यज्ञोपवीतम् (छ) गायत्रीमन्त्रम् (ज) समावर्तनः

29.7 पाठान्तप्रश्नाः

स्वयं कुर्वन्तु।